

AVEDIS HADJIAN • Türkiye'nin Gizli Ermenileri

AVEDIS HADJIAN Venedik'te yaşıyan bir gazeteci ve yazardır. Buenos Aires ve Cambridge'de öğrenim gördü. Yazıları *Le Monde Diplomatique*, *CNN*, *Bloomberg News*, *Los Angeles Times* ve *Agos*'un yanı sıra birçok uluslararası haber kaynağında yer aldı. Muhabir olarak Doğu Avrupa, eski Sovyetler Birliği, Çin, Kafkaslar, Türkiye ve Latin Amerika'da çalıştı.

Secret Nation. The Hidden Armenians of Turkey
© 2017 Avedis Hadjian

İletişim Yayınları 3498 • Araştırma-İnceleme Dizisi 598
ISBN-13: 978-975-05-3772-1
© 2024 İletişim Yayıncılık A.Ş. / 1. BASIM
1. Baskı 2024, İstanbul

EDITÖR Merve Öztürk
DİZİ KAPAK TASARIMI Ümit Kıvanç
KAPAK Suat Aysu
KAPAK FOTOĞRAFI Avedis Hadjian
UYGULAMA Hüsni Abbas
DÜZELTİ Nebiye Çavuş
DİZİN Berkay Üzüm

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 44870
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6/41
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 32 38
CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 45003
Mahmutbey Mahallesi, 2622. Sokak, No: 6
Bağcılar 34218 İstanbul · Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 40387
Cumhuriyet Caddesi, No. 36, Daire 3, Seyhan Apartmanı,
Harbiye Mahallesi, Elmadağ, Şişli 34367 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

AVEDIS HADJIAN

Türkiye'nin Gizli Ermenileri

Secret Nation

The Hidden Armenians of Turkey

ÇEVİREN

Akın Emre Pilgir

Babam ve Kirkor Menaf için...

Sonuncusu katı demir çağı. Kalkmış ortadan utanma, sıkılma, doğruluk, bağlılık. Başlamış bütün kan dökmeleler işte bu evrede. Almış onların yerini baskılar, kandırmalar, kıskanmalar. Çok kazanma tutkusu bir de.

– Ovid, *Dönüşümler**

Kılıç artıkları

(*) Çev. İsmet Zeki Eyubođlu, Pavel Yayınları, İstanbul, 1994.

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜR.....	11
İSİMLER VE YAZIM ÜZERİNE BİR NOT.....	15
TÜRKÇE BASIM İÇİN ÖNSÖZ.....	21
ÖNSÖZ	
İSTANBUL'DA TRAMVAYDA KAYIP BİR HARİTA.....	25
BİRİNCİ KISIM	
SASON	35
1 <i>Sason</i>	37
İKİNCİ KISIM	
KOMMAGENE	133
2 <i>Kommagene</i>	135
ÜÇÜNCÜ KISIM	
DİKRANAGERD	175
3 <i>Dikranagerd I</i>	177
4 <i>Siirt</i>	229
5 <i>Dikranagerd II</i>	235
DÖRDÜNCÜ KISIM	
DARON	245
6 <i>Bitlis</i>	247
7 <i>Muş</i>	269
BEŞİNCİ KISIM	
GARİN	283
8 <i>Erzurum</i>	285
9 <i>Hıms</i>	293

10	Bayazet	303
11	Sarıkamış, Kars ve Ani	309

ALTINCI KISIM

	SEPASDİA VE KÜÇÜK ASYA	325
12	Sepasdia	327
13	Ankara	333
14	Cæsaria [Kayseri]	347
15	Amasya ve Gümüşhacıköy	351
16	Kastamonu	359
17	Yozgat	365

YEDİNCİ KISIM

	KHARPERT [HARPUT]	373
18	Argat	375
19	Dersim	383

SEKİZİNCİ KISIM

	VAN	409
20	Van	411
21	Tatvan ve Surp	421

DOKUZUNCU KISIM

	KİLİKYA	425
22	Kilikya	427
23	Urfa	429
24	Maraş	437
25	Kilis	441
26	Adana	443
27	Antep	451
28	Musa Ler	457

ONUNCU KISIM

	KARADENİZ VE HEMŞİN	471
29	Hemşin I	473
30	Poşalar	495
31	Horomlar	519
32	Hemşin II	529

	KAYNAKÇA ÜZERİNE BİR NOT	609
	İLERİ OKUMA	611
	DİZİN	613

TEŞEKKÜR

Bu kitabı aile, dostlar, meslektaşlar ve yabancılar mümkün kıldı. Bu kitabın yazımına harcanan dört yılı aşkın süredeki seyahatler ve okumalar boyunca beni sonuca taşıyan onların fedakâr yardımlarıydı. Bu sayfalarda kıymetli ne varsa büyük oranda onların marifeti. Kaçınılmaz tuzaklar ve hatalarsa yalnız bana ait.

New York'ta Ardash Chilingirian bu projenin ilk aşamalarında bir dolu saatini ailesinden ve işinden ayırıp Türkiye'deki Ermenilerin yaşamlarının yanı sıra, Türkiye siyaseti ve toplumundaki gelişmeler hakkında isabetli içgörüler sundu. Bir yandan da bana telefonla ve çevrimiçi ortamda yapılan röportajları ve anketleri çevirmemde yardımcı oldu. Arpi Cankar bana hâlâ diaspora Ermenileriyle iletişim kurma konusunda kaygı duydukları bir dönemde Hemşinlilerle ve gizli Ermenilerle temasa geçme konusunda nazik ipuçları verdi; benimle paylaştığı bağlantılar, çalışmaya başlamamda temel öneme sahipti. Beni Hemşinli film yapımcısı Özcan Alper'in "Sonbahar" filminin New York'taki galasına davet ederek farkında olmadan, 1984'ten beri uykuda kalmış bu kitabı yazma fikrini yeniden tutuşturdu. Aris Sevag, projenin ilk taslaklarını gözden geçirip bana çalışma ilerledikçe daha da takdirimi kazanan kılavuzluğunu sundu. Aris, eşi Asdghig'le birlikte, evlerinin ve geniş kütüphanelerinin kapılarını bana açtılar. Bu kütüphane benim için adeta ikinci bir ev oldu. Yelena Ambartsumian çok erken bir dönemde hazırladığım ön çalışmayı gözden geçirerek, yazımı iyileştirecek tavsiyelerde bulundu. Vartan Matiossian kıymetli bibliyografik rehberliğiyle sayamayacağım kadar çok kez imdadıma yetişti. O dönemde Hamazkayin Kültür Derneği'nin New York şubesine başkanlık eden Herand Markarian, beni Hemşin Ermenileri üzerine

bir sunum yapmaya davet ederek projeme devam etmem konusunda teşvik etti. Bu çalışma daha sonra kitap projesinin tohumunu attı. Ayrıca yardımları ve tavsiyeleri için şu isimlere de teşekkür ediyorum: Cristina Aby-Azar; Roupen Barsoumian; Ara Caprielian; Steve Degirmenjian; Bedross Der Matosian; Linda Ganjian; Debra Ferman; Rita Giragosian; Alan Huffman; Abner Katzman; Kirk Kazazian; Shant Madjarian; Armine Minassian; Alberto Riva; Ivan Rothkegel; Anahid Ugurlayan; Berjouhy Yesayan ve Liza Yesayan. Fort Lauderdale'de özel şükranlarımı, bu kitabı şekillendiren fikirlerden çoğunun geliştirilmesine yardımcı olan ve ailesi, evlerini her zaman bana açarak orayı benim de yuvam haline getirmiş Victor Aimi'ye sunuyorum.

Los Angeles'ta Liana Aghajanian, çevrimiçi dergisi *Ianyan*'da bir ön çalışmayı yayımlayarak projenin etki alanını daha da genişletti. Türk basımında da yer bulan çalışma birçok Ermeni'nin ve Türkiye'de yaşayan çocuklarıyla torunlarının benimle temasa geçmesini sağladı. Alina Aghajanian'la yaptığım sohbet, bu kitabın temel önermelerinden birinin geliştirilmesinde kilit öneme sahipti. Yine Los Angeles'ta yaşayan Edvard Sargsyan, Müslümanlaştırılmış Ermenilerle ilgili iletişim bilgilerini paylaştı. Bu çalışmanın ilk aşamalarında bu çok daha kıymetli bir bilgiydi.

İngiltere, Cambridge'den Profesör Bert Vaux, Mardinli Profesör Patrick Taylor gibi Hemşince ve Lomavren lehçeleriyle ilgili uzmanlıklarını paylaştılar. RI, Providence'tan Sargon Donabed ve Melbourne'dan Nicholas al-Jeloo Asurlular, tarihleri ve kiliseleriyle ilgili ansiklopedik bilgilerini nazik bir biçimde emrime amade ettiler. Lozanlı Hovann Simonian'a birçok önseziyi doğrulayan ama birini çürüterek Ermeni kökenli olduğuna inanan denegi hayal kırıklığına uğratan DNA testlerini borçluyum. Daha önemlisi Hemşin Ermenileri üzerine yaptığı ufuk açıcı çalışması ve sohbetlerimiz benim için bir ilham kaynağıydı. İstanbul'da Seda Altuğ ile Hasan Eken bana Sason'un Kurmançî lehçesiyle yazılmış bir türkünün tercümesinde yardımcı oldular. Yine İstanbul'da Lerna Yanık Türkçe ifadelerle ilgili sorulara netlik kazandırdı. Hrant Dink Vakfı'nın 2013'te Boğaziçi Üniversitesi'nde düzenlediği Müslümanlaştırılmış Ermeniler Konferansı'na davet edilmem, bu proje için büyük bir teşvik oldu. Bostonlu George Aghjayan, yaptığımız sohbette soykırımın yaşandığı coğrafyada Ermenilerin ve Müslümanlaştırılmış olan veya olmayan çocuklarıyla torunlarının demografik yapısıyla bağlantılı güçlükleri uzun uzadıya ele aldı.

Erivan'da Sergey Vardanyan, Hemşin Ermenileri üzerine yaptığı öncü çalışmasıyla fedakârca desteğini sundu. Sofya Akobyan özellikle Sason bölgesinde Müslümanlaştırılmış olan ve gizli Ermenilerle ilgili sağlam bilgileriyle gönüllü oldu. Nazik yardımlarımı ilk kez 2011'de Dersim'de tanıştığımızda aldığım Meline Anumian, daha sonrasında Erivan'daki karşılaşmalarımızda da

cömert yardımlarını sürdürdü. Diaspora Bakanı Hranush Hakobyan, Lusine Abrahamyan, Araks Kasyan, Harout Ekmanian, Salpi Ghazarian ve Sako Arian da çalışmamın tanıtılmasına katkıda bulundular. Bunun, Müslümanlaştırılmış Ermeniler arasında kapıları yeni temaslara açan bir etkisi oldu.

Kiev'de en derin şükranlarımı, benimle tarihsel topraklardaki Ermeni köylerin varlığıyla ilgili iştittiği, eski zamanlardan kalma anılarımı paylaşmış Ermeni Kilisesi'nin müteveffa başpiskoposu Grigoris Bunyatyan'a borçluyum. 1982'de, kendisinin Buenos Aires'e atandığı dönemde bu köylerle ilgili ilk haberleri ona borçluydum ve 2014'te onunla Kiev'de tesadüf sonucu tekrar karşılaşmamız, ertesi yıl Ukrayna'da kardeşin kardeşi katlettiği bir savaş zamanında cemaatine hizmet etmenin gerilimleri ortasındaki vakitsiz ölümünden kısa süre önce hikâyeyi dönüp dolaşıp başladığı noktaya getirmişti.

Paris'te Arapların Ermenistan'ı işgal etmesinden Hamidiye dönemine ve soykırıma varıncaya dek geçen süre boyunca Ermeniler arasında İslâm'a geçişlerin tarihiyle ilgili uzmanlığını paylaşan Profesör Yervant Bared Manuk'a teşekkür ederim. Ayrıca Hınıs'taki soykırım sırasında Şeyh Said'in rolüyle ilgili sorularıma yanıt verdiği için Raymond Kévorkian'a da teşekkür ederim. Ermeni soykırımının tarihini anlattığı anıtsal eseri, kaynakçadaki notlarda da belirttiğim gibi bu kitabın tarihsel arka planı için temel kaynak oldu.

Buenos Aires'te Başpiskopos [Arch.] Kissag Mouradian ve Adrian Lomlondjian bu proje için tereddüt etmeden destek sundular; tıpkı Aram Barceghian, Elida Bustos, Diana Dergarabedian, Federico Helman, Canan Kaya, Sergio Nahabetian ve Francisco Seminario gibi.

Venedik'te Samuel Baghdassarian bu projeye esirgemeksizin verdiği desteğiyle, Mekhitarcı [Mkhitarcı] tarih yazım geleneğiyle ilgili zengin bilgileriyle bir arkadaştan ziyade aileden biri gibiydi. Profeör Alberto Peratoner, tarihi çok sayıda disiplinin ve bilgi sahasının merceğinden analiz etmesini sağlayan eşsiz kapasitesiyle ulusal kimliğin ince farklarına ve özellikle Ermenilerle Kiliseleri örneğinde bu kimliğin kültür ve dinle nasıl etkileşime girdiğine ışık tuttu. Profesör Maria Pia Pedani'nin Ca' Foscari Üniversitesi'nde verdiği İslâm ve Ortadoğu dersi, Osmanlıların tarihle ilgili perspektiflerini anlamak için çok önemliydi. Profesör Giampiero Bellingeri bana Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları*'ndan bir dizeyi çevirmemde yardımcı oldu.

Bu kitabın yazımına harcanan kaynakların daha acil ve kıymetli davalara harcanabileceğini bilmenin yarattığı suçluluk hissi ancak zamanla dağılıp yok olacaktır. Tek ümidim sonucun, bu projeyi destekleyenleri hayal kırıklığına uğratmamasıdır. New York'taki Genel İyiliksever Ermeniler Birliği'nde Anita Anserian, Carol Aslanian ve Artoun Hamalian'dan gördüğüm koşulsuz destek, hayati olduğu kadar mahcup ediciydi. Bana olan inançlarımı hak et-

mediğimi düşündürecek kadar büyüktü. Aynısı Los Angeles ve Buenos Aires'te verdikleri hızlı ve cömert yanıtları nedeniyle Stepan ve Garo Arslanian için de geçerli. New Jersey'de Zaven Khanjian ile Amerikalı Ermeni Misyonerler Derneği tıpkı Los Angeles'taki Ararat-Eskijian Müzesi ve Maggie Man-gassarian-Goschin gibi cömertçe yardım eli uzattı. Hepsine daima minnettar olacağım.

Bu kitap büyük ölçüde Los Angeleslı Doris Melkonian sayesinde tamamlandı. Desteği yazım aşamasında çok önemliydi ve ona olan minnettarlığım ifade etme gücümü aşıyor. Benzer şekilde buradaki teşekkür metni, Mkhi-taryan Tarikatı'na duyduğum minnetin derinliğini aktaramaz. Bu kitabı yazmam için uzun süre boyunca gösterdikleri misafirperverliklerini daha da uzattılar. Kitap Baş Rahip [Fr. Abbot] Yeghya Kilaghbian'ın nazik izniyle St. Lazarus Manastırı'nda ve Moorat-Raphaël Ermeni Koleji'nde tamamlandı. St. Lazarus'ta Peder Vahan Ohanian etimolojiden tarihe, teolojiden Ermeni Kilisesi'ne uzanan konularla ilgili bilgilerini ve kaynaklarını paylaştı. Özellikle Hıristiyanlık ve İslâm'da Tanrı'nın kavranış şeklindeki farkları ve örtüşmeleri aydınlatan Peder Mesrob Lahian gibi. Peder Hamazasp Keshishian bibliyografik suallerimde bana sabırla yardımcı oldu. Venedik ve İstanbul'da Başpiskopos Boghos Levon Zekyan şehitlik ve soykırımın yanı sıra, zorla Müslümanlaştırılmış Ermenilerle onların soyundan gelenlerin yarattığı ikilem üzerine teolojik perspektifler sundu.

Ancak şükran borcumun en büyük olduğu insanların isimleri burada geçmiyor. Onlar bu kitabın başkahramanlarıdır ve çoğu takma isimlerle adlandırılmıştır. Türkiyeli Ermeniler ve onların soyundan gelenler bu sayfaları dolduruyor. Nitekim bu sayfalar onlara ve tüm olanaksızlıklarına rağmen var olmalarına adanmış birer teşekkürdür.

Yol boyunca kariyerimde bana akıl hocalığı yapanlar ve bu projeyi tüm içtenlikleriyle destekleyen insanlar vefat ettiler: Narciso Binayán Carmona; Aris Sevag ve Roupen Barsoumian. Verdiği örnek ve idealleri bana hâlâ reberlik eden, ilk öğretmenim babam da. Bu idealler içinde en önde gelen kitaplara ve sözcüklere duyduğu sevgiyle dinleme ve öğrenme tevezusuydu. Dilerim bu kitap onların, eksik de olsa, sevgi dolu anılar içinde tanınmalarına hizmet eder. Bu uzun liste ona Dikranagerd [Diyarbakır] Ermenileriyle ilgili öykülerden Arapçadan kalma anlaşılmasız sözcüklerin köklerini kazıp çıkarmaya varıncaya dek her şeyi borçlu olduğum annemden, kardeşlerim Araz, Alina, Ari, Alex ve Ania Karen'den, son olarak da hayat arkadaşım Miriam'dan bahsetmezsem eksik kalır. Sabırları ve bu çalışmaya inançları yolculuğumu tamamlamamı sağladı.

İSİMLER VE YAZIM ÜZERİNE BİR NOT

Her kısmın başlığı tarihî Ermeni vilayetlerine karşılık geliyor, istisnaları antik bir Helen krallığı olan Commagene [Kommagene], Karadeniz ve hiçbir zaman idari bir birim olmamış Hemşin'dir. Gelgelelim kriterler de örnekten örneğe değişiyor çünkü her birinin içinde var olan şehirler ve bölgeler geçmişteki veya günümüzdeki idari birimlere karşılık gelmiyor. Daha ziyade kitabın yapısına ve anlatı akışına karşılık düşüyor. Dolayısıyla Ankara, Yozgat ve Amasya, Sepasdia [Sivas] vilayetinin parçası değildir. Daha önemlisi, verili bir bölgenin veya vilayetin Ermeni nüfusunun (Müslümanlaştırılmış, “gizli” veya başka türlü) demografik önemi ile kısımların uzunluğu arasında muhakkak bir örtüşme de yoktur. Örneğin Sason kısmının uzun olması, Dersim üzerine yazılmış kısa bölümle kıyaslandığında o bölgede daha fazla Ermeni'nin olduğu anlamına gelmiyor. Sadece diğerlerine kıyasla bir yerden daha fazla öykü toplamanın mümkün olduğunu gösteriyor ve sadece yazarın karşılaştığı bir sınır olarak görülmelidir. Köylerden vilayetlere birçok idari birim tarihsel isimleriyle aktarıldı ama resmî Türkçe isimleri de kullanıldı. Gerek Erzurum yerine tarihî vilayetin Ermenice ismi olan Garin'i kullanmamız gerek kafa karışıklıklarından kaçınmak için her zaman resmî coğrafi isimleri de alıntulamamız bundandır. Aynısı örnek olarak Diyarbakır için de geçerlidir. Buradaki örnek ilgili sayfalarda açıklanan sebeplerden ötürü daha ihtilafli olsa da burayı Dikranagerd olarak adlandırmayı seçtik. Yine de isimler birbirine alternatif olarak da kullanılıyor, aynı bölgeyi hem Ermenice hem de Türkçe isimlerin adlandırdığı netleştiriliyor.

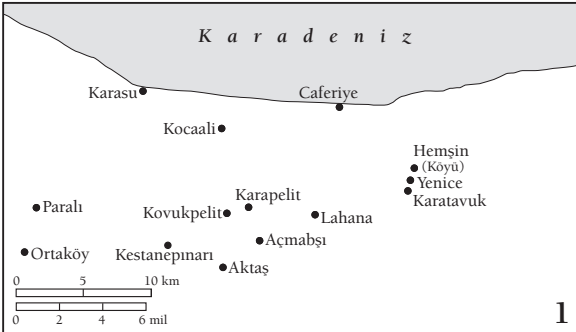
Bu kitabı yazdığım dönemde hayatta olan öznelere çoğu bir takma isimle adlandırıldı. Aynı yaklaşım, röportaj yapılan kişilerin anonimliğini koru-

maya yardımcı olmak amacıyla kurgusal isimler altında gizlenmiş bazı köy adları için de geçerlidir. İki nedenle: Tutarlılık ve öykülerin öznelerinin Türkiye siyasetindeki gelgitlere maruz kalmasını sınırlamak için alınmış ilave bir tedbir. Türkiye siyasetinin kararsızlığı azınlık halkların fertlerini, özellikle de (soykırımın coğrafyasında din değiştirmiş Ermenilerin soyundan gelen insanlar gibi) daha birkaç yıl öncesinde bile güvenlik kaygıları nedeniyle atalarının kimliğini ifşa etmekten çekinen bir grubun fertlerini orantısız bir şekilde etkileyebiliyor. Büyük ihtimalle bugün Türkiye'deki şartların kötüleşmesi, zamanında düşünmüş olsalar bile bazılarının kökenlerini açığa dökmekten caydıracaktır. Diğerleriyle uygulanabilir olduğu sürece eski, "gizli" koşullarına geri dönmeyi güvenli bulabilirler. Takma adlar aynı zamanda açıkça bilinen ve başka yayınlarda kayda geçirilmesi için söylenen veya bu konuyla ilgili olarak başka kitaplarda alıntılanan şahıslar için de kullanılıyor.

Bir dizi istisna var. Ölmüş kişilerin çoğundan gerçek isimleriyle bahsedildi ama sadece çok az örnekte soyadları verildi. Üst düzey görevliler ve tarihî şahsiyetler de gerçek isimleriyle aktarıldı. Bu durum tarihçileri veya konuyla ilgilenen uzmanları, bu kitapta ele alınan insanlardan herhangi biriyle temas geçmeleri gerektiğinde bu yazara talepte bulunmaktan caydırmamalıdır. İlaveten bazı özel isimler (özellikle Hemşinliler arasındaki isimler) güzelliklerinin yanı sıra dilsel tuhaflıkları nedeniyle de korunmuştur.

Batı Karadeniz bölgesindeki Hemşin köyleri
[Hagop Hachikian tarafından hazırlanan ve hakları kendisine ait olan kartografi temel alınmıştır. *The Hemshin: History, Society and Identity in the Highlands of the Northeast Turkey*, ed. Hovann H. Simonian, Londra ve New York, 2007.]

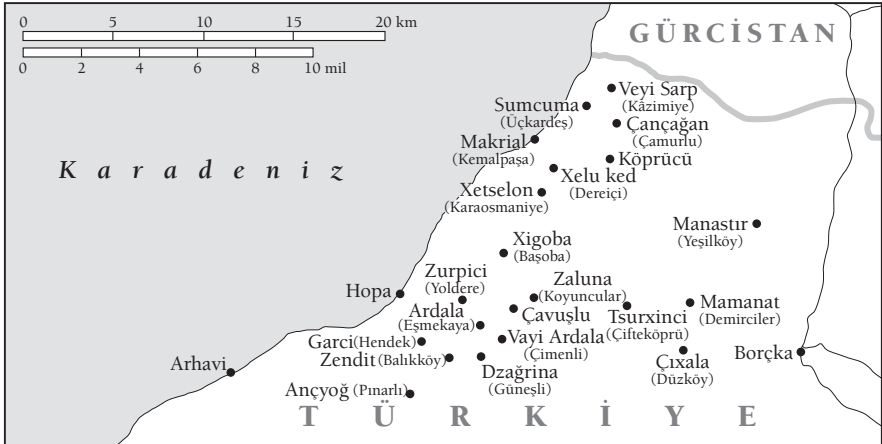

Cilicia

Harpur'un doğusu ve Ermenistan Cumhuriyeti

Doğu Karadeniz bölgesindeki Hemsin köyleri

TÜRKÇE BASIM İÇİN ÖNSÖZ

2012'de İanyan blog, "gizli Ermenilere" ilk yaklaşımlarım üzerine yazdığım "A Lost Map on the Tramway in İstanbul" (İstanbul'da Tramvayda Kayıp bir Harita) isimli makaleyi yayımladı. Makale, Ocak 2007'de Türk bir milliyetçi tarafından öldürülen gazeteci Hrant Dink'in kurduğu Ermeni gazetesi Agos da dahil olmak üzere Türkiye basınında yer buldu.

Makalenin yayımlanmasından kısa süre sonra blogun editörü Liana Aghajanian, şu an elinizde tuttuğunuz, o sırada yazmayı planladığım kitaba İletişim'in ilgi gösterdiğini ifade etti. Bu bir yayınevinden gelen ilk talepti ve talep Türkiye'den gelmişti.

Bu sürpriz karşısında çok sevinmiştim ve İletişim'den gelen e-mail ve benim bu e-maile tepkim, 1915 soykırımının, Ermeniler ve Türkler arasında aşılabilir bir uçurum yaratmasının üzerinden bir asır geçtikten sonra ne kadar yol katettiklerini gösteriyordu. Türkiye'nin soykırımı tanımayı reddetmesiyle bu uçurum, kan kuruduktan sonra derinleşerek devam etmişti.

Yine de New York'ta, Türkiye'nin en büyük yayınevlerinden birinin, soykırım coğrafyasında geride kalmış insanların hayatlarını keşfetmeyi amaçladığım kitabımı yayımlamak istemesinin tadını çıkarıyordum. Ermeniler ve Türkler arasındaki yakınlaşma o kadar sorunsuz ilerliyordu ki kitabın yayım tarihinde yeni, daha özgür Türkiye'de hiçbir Ermeni'nin kimliğini artık saklamasına gerek kalmayacağı için hikâyelerin birçoğunun eskiyeceğinden endişeleniyordum. 2013'te İstanbul'da Ahmet İnsel'le tanıştığım, daha önce benzeri yapılmamış, Hrant Dink Vakfı tarafından düzenlenen Müslümanlaş(tırıl)mış Ermeniler Konferansı bir hoşgörü çağının başladığının olumlu tasdikiydi.

İyimsizlik kayboldu. 2018'de özgün kitap İngilizce yayımlandığında, kendisiyle 2017'de Venedik'te, Ca' Foscari Üniversitesi'nde verdiği bir derste tekrar karşılaştığım İnsel'in tahmin ettiği gibi, Türkiye'deki özgürlük baharı sona yaklaşıyordu.

Bölünmenin diğer tarafında trajik bir ironi olarak adlandırılabilir şekildedir, Dink'in katledilmesinin ve akabinde Türkiye'deki Ermenilerle paylaşılan yas ve gösterilen dayanışmanın ardından inşa edilen iyi niyet, Dağlık-Karabağ'ın kuşatılmasıyla ve Türkiye'nin aktif desteğiyle Azerbaycan'ın Ermenistan'a karşı başlattığı 44 Günlük Savaş'ın neticesinde yok olmuştur. Savaş Ermenistan açısından travmatik kayıplarla son buldu ve ardından Eylül 2023'te Azerbaycan'ın kuşatmasının neden olduğu etnik temizlik başladı.

Hiçbir zaman tam olarak iyileşmeyen soykırım yaralarının tekrar açılması için bu yeter de artardı. Zehir dolu ırmaklar, eski düşmanlık denizlerini tekrar besliyordu, Ermeniler ve Türkler arasındaki uçurumu bir kez daha genişletiyordu.

2020'deki savaşın ardından, *The Book of Whispers* (Fısıltılar Kitabı) adlı harika eserinde söz ettiği seçkin Ermeni soyundan gelen Romanyalı Senatör Varoujan Voskian'a, Ermeni geçmişini ve soykırıma dolanmış köklerine olan derin bağlılığını, Maliye Bakanlığı da dahil olmak üzere kamu görevlerinde seçkin bir şekilde hizmet ettiği ve aynı zamanda hem Türkiye hem de Azerbaycan ile sağlam ilişkilere sahip bir ülke olan doğup büyüdüğü Romanya'ya karşı yükümlülükleriyle uzlaştırmakta zorlanıp zorlanmadığını sordum. Ayrıntılı cevabım, uzun vadede tarihi şekillendiren güçlerin daha yüksek bir düzlemde ortak iyiliğe doğru yaklaşma eğiliminde olduklarına dair duyduğu inancı ifade ederek sonlandırdı.

Haziran 2024'te İnsel'le üçüncü buluşmamızda, Ukrayna ve Gazze'deki savaşlarla dünya küresel bir felakete doğru uyurgezer bir şekilde gidiyordu. İnsel'le bu konular hakkında konuşurken, Voskian'ın, İtalyan tarihçi Benedetto Croce'nin, 1938'de Avrupa'da ve dünyanın birçok kısmında fırtınalar yaklaşırken yayınladığı kitabının da başlığı olan "tarihi bir özgürlük hikayesi" olarak tanımlayan sözlerinin yankılarıyla birlikte ortak iyiye olan inancını dile getiren ifadelerini zihnimde duyabiliyordum.

Croce'nin görüşleri yedi yıl ve milyonlarca ölümden sonra, en azından Batı Berlin'de ve istisnalar kaideyi kanıtladığı için tartışmalı da olsa Doğu'da da doğrulandı ve beklenen gün, Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla 1989'da geldi. İnsel, yılların öğrenme ve öğretmesi, okuma ve yazmasıyla şekillenen kelimeleriyle yumuşak bir biçimde konuşurken Voskian'ın söz ettiği yüksek düzlemin, aktif bir mücadele olmasa da en azından daha iyi bir dünya özlemiyle bilgeliğin peşinden gitmeye olan bağlılığımız olduğunu anladım.

Dünya yeni bir soykırım çağına giriyormuş gibi görünürken, o yüksek düzlemde, anne tarafından Maraşlı köklerini paylaştığım Ermeni gazeteci Adrian Lomlondjian'ın sözleriyle, tüm acılarına ve başarısızlıklarına rağmen tek bir ırk olduğunu fark ediyoruz: İnsan ırkı.

AVEDİS HADJIAN

Haziran 2024, Venedik

Çeviren MERVE ÖZTÜRK